

IDEJNI PRELOM I SLOBODA STVARALAŠTVA

Državni aparat je u ovom periodu zapošljavao ogromnu činovničku armiju od oko 300.000 službenika na svim nivoima. U periodu administrativnog socijalizma činovnička mesta su smatrana za najvrednija. Na to je svakako uticala snažna uloga države u svim sferama života, privlačnost „upravljačkih poslova“, materijalne i druge pogodnosti. Tragove stare svesti, po kojoj je vlast spojena s privilegijama i moći, uveliko je potvrđivao monopol države u privredi i društvu. Službenički sloj se po formalnom merilu (raspon piata) nije mnogo razlikovao od drugih. Dovoljno je da pomenemo da je taj raspon od najviših do najnižih piata iznosio 3:1, što je gotovo ravno uravnilovci sa stanovišta znanja, rada, odgovornosti, žrtve. Ali, neodoljiva je magija vlasti, subjektivne moći koju vlast daje dok je pojedinac uživa, radijus društvenog uticaja, mnogobrojne privilegije i naturalna davanja, specijalan režim snabdevanja (preko posebnih magazina), organizacije odmora i lečenja, automobili, prijemi, banketi, vile za stanovanje, lovovi, itd.

Dramatična situacija u kojoj se našla Jugoslavija 1948—1949. dovela je do najvišeg stepena centralizacije i pojačane kontrole KPJ nad duhovnim životom i stvaralaštvom. Mada se počinje raspravljati o estetskim problemima, na snazi je, sa nestajanjem pojma socijalističkog realizma, ipak partijnost i idejnost. One i dalje predstavljaju najvažnije elemente stvaralaštva u oblasti literature.

Književnici Jugoslavije su 1948. većinom stali na stranu KPJ u sudbonosnom sukobu sa IB-om. „Odgovor jugoslovenskih književnika sovjetskim književnicima F. Glatkovu, N. Tihonovu i drugima“ potpisalo je 68 pisaca. Na drugoj strani barikade našli su se Radovan Zogović, Stefan Mitrović i predstavnik „kubikaške“ poezije Veles Perić. Sve više se

literaturi koja „laže" i „lakira" oduzimalo moralno pravo da se uopšte naziva „socijalističkom".

Izdavanje sovjetske stručne literature nastavilo se i 1949. godine. Iz istorije je štampano više udžbenika i monografija (Galkova, Zoboka, Notoviča, Hvostova, Grekova, Kosminskog, Mišulina, Tarlea, Jefimova, Hajfesa). Ni u oblasti političke ekonomije sovjetski pisci još nisu prestajali da se objavljuju 1949. godine (Ostrovitjanov, Rozenberg, Vigotski, Leontjev, Kuznjecov i drugi). Pedagoška literatura iz SSSR-a još ne presahnjuje. Prevodi se A. S. Makarenko (*Porodično vaspitanje*). Izdaju se i sociološko-politički radovi: G. Aleksandrova (*Bankrot buržoaske sociologije*), A. Gorkina (*Trijumf lenjinsko-staljinske nacionalne politike u SSSR-u*), M. Rozentala (*Pobjeda socijalističke revolucije i odgoj novog sovjetskog čovjeka*). Jugoslovenska bibliografija beleži 1949. objavljivanje Staljinovih radova *Pitanja lenjinizma, Anarhizam ili socijalizam, O Lenjinu, o Sindikatima* (Lenjin—Staljin).

Ratko Božović piše o razlici između stava rukovodećih ljudi KPJ uoči rata i posle 1949. u odnosu na umetnost: dok su u prvom slučaju oni direktno radili na prihvatanju socijalističkog realizma kao neprikosnovenog pravca u umetnosti, samim tim što je bio vladajući u SSSR-u, dotle su posle 1949. zajedno sa književnicima, književnim kritičarima, slikarima i drugim umetnicima nastojali da obore i ukinu dogmatizam socijalrealističke doktrine kao smetnju širenju slobode i duhovnosti. Godina 1948. prošla je u znaku potvrde i legalizacije socijalističkog realizma na Petom kongresu KPJ, ali je već naredne — koja je praticala u znaku izrazitih kontradikcija — politika Partije počela da ruši do juče proklamovane i neprikosnovene kanone socijalističkog realizma koji su svoje najizrazitije pobornike imali u Ždanovu (u politici), Timofejevu (u teoriji književnosti), Gerasimovu (u slikarstvu), Todoru Pavlovu (u filozofiji). Politička sfera je do 1949. imala apsolutnu nadmoć nad estetskom, ali je s razotkrivanjem anatomije sovjetskog društva i vlastitog birokratizma ona počela da se gubi. Politički okvir zbivanja nije mogao da ne daje ohrabrujuće podsticaje umetnicima za smelije analize, ali, na drugoj strani, politički fenomen je omeđavao slobodu stvaralaštva granicama koje je postavljala Partija; zalaganje za slobodu stvaralaštva isključivalo je prevagu i legitimnost pluralizma mišljenja. Pod slobodom mišljenja podrazumevala se sloboda mišljenja koja ne

dolazi u sukob sa pogledima Partije. Po Božoviću, radilo se o „dogmatskom antidogmatizmu“.

Jedan broj književnika, naučnika i filozofa iz zapadnih zemalja podržavao je Jugoslaviju u vreme pritiska IB-a i Staljinovih anatema, a među njima: Žan Kasu, Žan Pol Sartr, Verkor, Klod Bürde, Luj Dalmas, Anjes Amber, Klod Avlin, Žan Mari Domenak i drugi. Tokom kritične 1949. godine, Jugoslaviju je i posetio izvestan broj naprednih ljudi u znak podrške i izražavanja solidarnosti, među kojima predsednik Udruženja francuskih intelektualaca Žan Kasu, Žan Mari Domenak, pisac Anri Kefelek, publicist Žan Babulen, Luj Dalmas, dekan Filozofskog fakulteta Pariškog univerziteta Andre Šolen, mnogobrojni publicisti i novinari iz zapadnih zemalja. Jugoslavija je za novinare i publiciste bila Eldorado vesti, reportaža i analiza, razumljivo u svetlosti odnosa sa SSSR-om, odnosa SSSR—Zapad i perspektive sukoba u toku. Od uglednih umetnika, Jugoslaviju je posetio i vajar Džoe Dejvidson, potpredsednik Valasove Progresivne stranke i drugi. U vremenu opšte izolacije, kada je Sovjetski Savez sa svojim saveznicima nastojao da Jugoslaviju sasvim potisne u „rezervat“, ove posete su bile bar mali otvor u svet sa saznanjem da borba jugoslovenskih naroda ipak nije nepoznata, da ima podršku i da napredni ljudi sveta neće dozvoliti da ona postane žrtva staljinističke agresije.

Razvoj školstva u Jugoslaviji prvi put je celovito razmatran na Trećem plenumu Centralnog komiteta KPJ, održanom u Beogradu 29. i 30. decembra 1949. godine. Kritički je razmotren razvoj školstva od predškolskog i vanškolskog vaspitanja i osnovnog obrazovanja do srednjeg školstva i univerziteta. Potenciran je značaj pionirskih domova, otvaranja biblioteka, čitaonica i zabavnih prostorija u ustanovama za vanškolsko obrazovanje. Centralni komitet je skrenuo pažnju na aktivno delovanje klera i njegovog uticanja na omladinu. Nesklad između opšteobrazovnih škola (gimnazija) i srednjih stručnih škola, kao i odnos između univerzitetski obrazovanog kadra i srednjeg stručnog kadra trebalo je ukloniti pretvaranjem škola učenika u privredi u industrijske škole. Partija je podsticala povećanje broja ženske dece u stručnim školama. Od stručnih resora je zahtevano da povedu više brige o stručnom uzdizanju potrebnih kadrova upisivanjem đaka sa završenom sedmogodišnjom školom u industrijske škole.

Na plenumu je naglašavan značaj slobodno izgrađene, stvaralačke ličnosti. Tome je mogla da pomogne nova škola, „izgrađujući“ svestrano razvijenog čoveka — graditelja i branioca socijalizma. Pod time se podrazumevalo ne samo umno već i moralno, fizičko i estetsko obrazovanje. Odbacivani su dogmatski nazori u oblasti prosvete i kulture preuzimani iz sovjetskog iskustva. Novi nastavnički kadar trebalo je da se stvara borbom za slobodan idejni razvitak u uslovima socijalističke demokratije, razmahom borbe mišljenja i razvijanjem inicijative. U naučnom i ideološkom radu tražilo se odbacivanje šablona i kopiranja tuđih iskustava i naglašavao značaj proučavanja jugoslovenskog iskustva, naročito u oblasti nacionalne istorije, istorije Partije i književnosti. Rukovodstvo Partije traži da mlađi kadrovi odbace sektaštvo prema starijim naučnim radnicima. Prošlo je vreme kada su mnogi ugledni naučnici, među kojima su se nalazili i oni iz oblasti medicine i prirodnih nauka, bili proterani sa univerziteta na „zahtev“ studenata, jer nisu mogli da se oslobode buržoaske ideologije i „nenaučnog pristupa“.

KPJ je sve više podsticala unošenje novih elemenata u kulturni razvoj: stvaralačku slobodu, napuštanje obrazaca socijalističkog realizma u umetnosti, pojavu raznih umetničkih pravaca, prevodilačku aktivnost, otvaranje kulture prema svetu, kulturnu saradnju i razmenu ideja između naroda i nacionalnih manjina. Partija se zalagala za ravnopravnost i svestran razvoj nacionalnih kultura, a na drugoj strani za kritičko usvajanje kulturne baštine. Zbližavanje raznih kultura i usvajanje naprednih kulturnih tekovina odgovaralo je demokratskom razvitku Jugoslavije.

Za širenje novih ideja, koje nije bilo oslobođeno „oscilacija i proturječnih procesa“, od značaja je bio govor Edvarda Kardelja na svečanoj sednici Slovenske akademije nauka i umetnosti, kao i rad Kongresa književnika Jugoslavije.

Naglasci koji su se čuli na Trećem plenumu značajni su u više pravaca. Jedni svedoče o svežim idejama koje su izmakle dojučerašnjim dogmatskim kalupima. Postajalo je jasno da se izmena ljudske svesti ne može isplanirati na rokove nikakvim administrativnim aktom, jer se radi o stalnom procesu koji se razvija kroz protivurečnosti. Ukoliko socijalizam „odmiče“, administrativne mere su sve slabije. Upravni aparat nije mogao prisvojiti „ideološki monopol“ a da ne naruši principe socijali-

stičke demokratije. Đilas je smatrao da su takvi „planeri” promašili u SSSR-u. „Administrativne mjere (cenzura, zabrane svake vrste itd.) su mjere proletarijata protiv reakcije i kontra-revolucije i treba da budu i ostanu takve samo protiv njih. Ali one ne smiju biti i mjere protiv one borbe mišljenja, koja se odvija na osnovi i na liniji iznalaženja novih formi života u socijalizmu, novih metoda za razvijanje toga života.. . Marksisti i uopšte napredni ljudi naše zemlje osjećaju se kao da je prskao neki led koji im je bio, a da to i ne znaju, oklopio um.” U suštini stvarnosti je raznovrsnost. Ukinuti posebno i specifično znači pokušati zaustaviti zakonitost kretanja samog materijalnog sveta. Pogrešno je zamišljati socijalizam u svim zemljama kao „jednoličan i tipiziran proces”.

Drugi pravac novijih razmišljanja, koja su označavala idejnu preorijentaciju, ticao se „čoveka” kakvog želi da „izgradi” nova škola. Smatralo se da to mora biti čovek „bogatog unutrašnjeg života, fizički i moralno zdrav, krepak i čio”; to su morali biti „ljudi koji smjelo i odvažno misle i rade, koji su široki i raznovrsni u shvatanjima, a ne ljudi čiji će umovi biti podšišani na isti način” . . . „Jer, zaista, ništa nije besmislenije i za socijalizam opasnije nego sputavanje inicijative, primjena gotovih, birokratskih kalupa i administrativnih mjera u oblasti ljudskog mišljenja.” Što se tiče rukovođenja u pitanjima prosvete, nauke i kulture, zahtevano je da ono bude „prožeto širinom, socijalističkom humanitarnošću, principijelnošću i gipkošću”.

S ovim novim idejama teklo je okretanje vlastitoj praksi i iskustvu, pozitivnoj tradiciji, plodotvornim sadržajima prošlosti, koji su se povezivali sa utilitarnom i pragmatističkom ideološkom komponentom. Kao objektivne istorijske osnove razvitka školstva tretirane su narodna revolucija, izgradnja socijalizma (drukčije rečeno, industrijalizacija u jugoslovenskim društvenim uslovima), zatečene i nasleđene prihvatljive tekovine u školstvu, prosveti i kulturi uopšte. „Narodna revolucija” je „velik događaj”, „krupnog, svestranog, prelomnog značaja za naše narode”, „osnova daljeg razvitka”, „epohalan događaj” koji je završio „jednu dugu fazu njihove predistorije”. Milovan Đilas je osnovu revolucije tumačio kao „socijalističku demokratiju, političku i stvarnu ravnopravnost naroda”, koje su postale „srž čitave naše aktivnosti: i društvene, i političke, i idejne”. Tražio je da se u školstvu mora izraziti ono specifično, posebno i originalno, „što je dalo takve forme i narodnoj revoluciji i

socijalističkoj izgradnji". Inkriminisao je dotadašnja „iskrivljavanja” da je čitav školski sistem „nevaljao”, te da se ubuduće mora obraćati pažnja na „pedagošku tradiciju”. „Trebalo znati da istorija nije ni počela s nama niti se završava s nama i da je naša epoha — makar koliko značajna i prelomna — samo jedan beočug u njenom kretanju.”

Nauka, kultura i nastava moraju biti prožete idejnošću, posmatrane sa stanovišta borbe za revolucionarno menjanje prirode i društva. Probijanje novih ideja nije značilo da se ispuštala borba protiv „reakcionarnih idealističkih, mehanicističkih, vulgarizatorskih, nacionalističkih, dekadentskih i dogmatskih shvatanja”. Preporučivano je da u toj tekućoj borbi od crkve ne valja praviti „mučenika”. Preobražaj školstva posmatrao se sa stanovišta ukupnih ciljeva nastave i nauke u pravcu „ideološko-političkog prevaspitavanja kadrova”.

Dalji razvoj vodio je otkrivanju suštine ponašanja zemalja Informbiroa protiv Jugoslavije. Eskalacija je bila obostrana: na strani informbiroovskih zemalja ispoljavala se u nastavljanju pritiska, koji je pretio da preraste u agresiju na Jugoslaviju, a na strani KPJ u antibirokratskoj praksi, legalizaciju novih društvenih odnosa juna 1950, razotkrivanju karaktera birokratizma u SSSR-u i tzv. zemljama narodne demokratije. Đilasove analize polovinom 1950, označavale su ideološku krizu u SSSR-u kao „zbrku” zbog revizije i napuštanja socijalističke ideologije, čiji su vrhovi ušli u fazu „reakcionarne ideologije” i „osvajачke i eksploatatorske prakse”. SKP(b) nije partija marksističkog tipa, jer su u njoj — po Đilasu — bila razorena dva bitna elementa takve partije: sloboda borbe mišljenja i na toj osnovi stvarna unutarpartijska demokratija. Nasuprot monopolu jedne ličnosti u svim ideološkim pitanjima (Staljin u SSSR-u), jugoslovenski komunisti su imali da učvrste marksistički i demokratski karakter KPJ umesto da u Politbirou vlastite partije izgrađuju takav tip monopola. Analiza je upućivala da iza ideološkog monopola dolaze društvene i političke privilegije, a čim se uspostavi monopol, iščezava borba mišljenja, što znači da onda nema otkrivanja novih pojava i demokratskog razvitka. Staljinovo pretvaranje „dnevne prakse” u teoriju, Đilas je označavao kao „pragmatističku vulgarizaciju marksizma”.

Razvoj u društveno-ekonomskoj sferi nije mogao a da ne donese novine u oblasti ideologije. Demistifikacijom bića

SSSR-a, razotkrivale su se zablude i u vlastitoj politici i praksi. Kako je stara partija mogla ostati intaktna i neprikosnovena u uslovima kada se menjala država i njena društveno-ekonomska osnova? Sazrevalo je shvatanje da svako ima pravo da iznosi svoje mišljenje, ali da nema u organizaciji pravo da odstupa od osnovnih načela unutrašnjeg života i programa Partije i njene političke linije. O idejnim i organizacionim osnovama Partije, dok je ona u akciji, nije se moglo raspravljati. To je unosilo distinkciju u odnosu na beskonačnu debatu i obezbeđivalo jedinstvo akcije. U anatomskoj analizi sovjetskog sistema, Đilas je išao do krajnjih konzekvenci što će ga, nekoliko godina kasnije, dovesti u otvoreni sukob sa rukovodstvom SKJ. Tito je spominjao slučajeve samoubistva komunista u SSSR-u zbog gušenja kritike. Navodio je da je u prošlosti na skupovima Kominterne, gde je vladala diktatura, bilo „jezivo“.

Promene su jedni kadrovi ubrzavali a drugi na njih gledali sa strepnjom od narušavanja jedinstva partije, ne izražavajući, međutim, glasno svoje neslaganje, rezerve ili sumnje u ispravnost novog kursa. Tako je i u rukovodstvu počela neprimetna polarizacija na „liberalnije“ i konzervativnije kadrove, kako su je izvodili diplomati i političari zapadnih država.

Analize o kojima govorimo dobile su snagu potvrde usvajanjem Rezolucije o teorijskom radu u KPJ na Četvrtom plenumu CK KPJ, juna 1951. godine. U Rezoluciji je pod 1. stajalo: „Razvitak novih teorijskih pogleda u KPJ vrši se na osnovi diskusije i borbe mišljenja.“ „Članovi KPJ imali su pravo da se o teorijskim pogledima komunista, nezavisno od funkcije, slobodno izražavaju i raspravljaju.“ Pomenuta rezolucija je pod 2. predviđala da je u partijskim organizacijama obavezno proučavati samo odluke i direktive partijskih kongresa i foruma, a istupanja pojedinih rukovodilaca samo ukoliko su ova imala takav karakter. Radovi rukovodećih članova, koji su imali izrazito teorijski karakter, obavezno su se proučavali u organizacijama samo ako je Politbiro doneo takvu odluku. Rezolucija je počivala na shvatanjima da nema teorije bez revolucionarne prakse, i da se, samim tim, aktuelne i praktične mere (tekuća linija) Partije ne uzimaju kao konačni teorijski i naučni zaključci. Rezolucija je osiguravala prava svim članovima KPJ u borbi mišljenja, te naučnim radnicima da usvajaju ili ne usvajaju ove ili one postavke partijskih rukovodilaca. Po Đilas, „marksizam je nauka i on

se kao nauka može razvijati i pobjeđivati jedino u otvorenoj borbi". Polazilo se od toga da je to put da se izbegne deifikacija rukovodstva i u teorijsko-stvaralačkoj oblasti Partiji nametne linija pojedinačnog teorijskog razmišljanja kao opštevažeća. Otvarala se perspektiva socijalističke i unutarpartijske demokratije. „Mi moramo očistiti našu Partiju od onoga što se uvuklo iz sovjetske prakse." Tito je na konferenciji Gardijske divizije istupao protiv toga da se Đilasovi napisi o sovjetskoj praksi („Savremene teme", članci objavljeni u *Borbi*, novembra 1950) tretiraju kao osnova za diskusiju u Partiji, u stvari da se razmatraju kao gotovo teorijsko delo. On je rekao: „Jedna je stvar kad mi diskutujemo i govorimo o tome da tamo ništa ne valja, a druga kad to napišemo kao dokument, kao teorijski marksističko-lenjistički dokument u kome hoćeš da analiziraš situaciju u jednoj zemlji, u kojoj ne znamo kako je sada. To me je ponukalo da kažem da jedan takav članak ne može biti gotovo teorijsko djelo koje će morati da se razrađuje u partijskim organizacijama i da se prihvata. Jer, time nam se onemogućava da taj članak uzmemo kao bazu za diskusiju o tome šta se događa u Sovjetskom Savezu. To nam vezuje ruke, a osim toga, neki detalji u pojedinim člancima već sutra mogu da se pokažu i kao nepravilni. Jer niko od nas ne može pretendovati (na to). . . da sam da analizu o jednoj zemlji. To je stvar studija, izmjene mišljenja, rasprava i tek ono što nastane od toga može biti teorijsko djelo koje treba da proučavaju naši partijski kadrovi."

Početak decentralizacije upravnog aparata doveo je 1950. do stvaranja saveta pri Ministarstvu za prosvetu: za film, pozorište, književnost, likovnu umetnost, muziku i umetničko školstvo, za naučnoistraživački rad i naučne ustanove, za narodno prosvetavanje; pojavljuju se pedagoški saveti i saveti za stručno školstvo. Radilo se o savetodavnim telima koja su davala predloge u vezi s pitanjima pozorišta, filma i književnosti, likovne umetnosti, itd.

Otpori među umetnicima počeli su u znaku neprihvatanja „dirigovanog stvaralaštva". Do suprotstavljanja je došlo već početkom pedesetih godina. Do tada su se književnicima, koji su skretali u tumačenju Agitpropa, znale oduzimati jednom dodeljene nagrade, a oni isključivati iz književnog i uopšte umetničkog života, napadani zbog „ignorisanja" socijalističke sadržine" dela. „Marksistički angažman" u umetnosti je

bio svemoćni kanon. Zapravo „ideološko-politička sadržina stvaralaštva bila je vladajuća estetska norma". Petar Lubarda, odan umetnosti, odbio je da izlaže po diktatu „partijnosti stvaralaštva" da bi 1951. svojom izložbom u Beogradu „otvorio put traganjima za novim putevima, prostorima i izazovima umjetnosti". Likovni umetnici (u Crnoj Gori) tražili su da se umetnost ocenjuje „odozdo a ne odozgo". Počinje sve snažnije suprostavljanje ideologiji „socijalističkog realizma". Početkom pedesetih godina i sama partija napušta „partijsko-državni model u razvitku kulture".

Borba protiv dogmatizma nije značila prekid borbe protiv reakcionarnih i kontrarevolucionarnih shvatanja snaga građanskog društva, pre svega uticaja klera na omladinu u prosveti i duhovnom životu uopšte. Kritici je podvrgavan i talas malograđanskog mentaliteta u shvatanju partije, pri čemu se često ispoljavalo sektaštvo. Rukovodstvo Partije je napuštalo staljinističku pragmatističku koncepciju kulture, ali je ostalo rezervisano prema preteranoj slobodi kritike i stvaralaštvu bez granica. Sektaštvo je bilo deo svesti, iako se sa njim službeno obračunavalo. Socijalistički realizam se nije povlačio bez otpora, a i među oficijelnim faktorima on je imao podršku. Na udaru kritike nalazile su se i nove forme kulturnog stvaralaštva koje su se razvijale na Zapadu. Džez-muzika je ocenjivana kao izraz „malograđanštine" i „antikulture". Zapadni filmovi na repertoaru izazivali su ogromno interesovanje građana, naročito omladine, koja je znala čekati satima pred bioskopima da bi kupila kartu, ali su neki od njih ocenjivani kao dekadentni. Još se pisalo o „komercijalnom celuloidu" koji kvari karakter ljudi. Kada je beogradski bioskop „Zvezda" oglosio produžavanje prikazivanja filma „Zašto smo se sreli", inače jedne osrednje melodrame, u *Književnim novinama* se pod incijalima pojavio napad na upravu bioskopa zbog njene idejne nebudnosti.

Politička kritika staljinizma, probijanje blokade, uvođenje radničkih saveta i druge društveno-ekonomske promene, uz veći dodir jugoslovenskih građana sa zapadnim svetom, koliko do juče proglašavanim „gnjilim" i „dekadentnim", „imperijalističkim" i „neprijateljskim", uticali su i na pojavu 1 razvoj kritičkih rasprava o slobodi stvaralaštva. Najpre su počela da se kritički ispituju utilitaristička shvatanja o ulozi umetnosti i nauke. Prelomnu granicu ovih rasprava označavali su Treći plenum CK SKJ, govor Edvarda Kardelja u Slovenač-

koj akademiji nauka, izložba Petra Lubarde u Beogradu 1951. godine i Kongres književnika s referatom Miroslava Krleže 1952. Stvaranju slobodnije klime u umetničkom životu doprinosili su književni listovi i revije (*Književne novine* i *Svedočanstva* Marka Ristića), dijalozi književnika na tribinama, razmah književnih polemika, izložbe slikara, pojava novih književnih ostvarenja. Umetnost se postepeno oslobađala dogmatskog šematizma i shvatanja koje je bilo zavladao da se umetnička dela procenjuju merilima dnevne politike i trenutnim pragmatističkim potrebama. Nova idejna strujanja odbacivala su estetiku socijalističkog realizma; podvrgavani su kritici sovjetski uzori, žigosan ždanovizam u kulturnom stvaralaštvu, teorija odraza, gerasimovština u slikarstvu i timofejevština u teoriji književnosti. Politička ekonomija i druge društvene nauke oslobađaju se simplicizma i marksističke vulgarizacije kojima su bila zasićena dela sovjetskih naučnika i teoretičara.

U idejnom radu, KPJ je sve više pažnje posvećivala proučavanju i kritičkom osvetljavanju nacionalnih i međunarodnih iskustava borbe za socijalizam. Upozoravano je na značaj proučavanja istorije Partije i prikupljala se dokumentarna građa. Podstrek dobija izvorno proučavanje marksizma. Posebna pažnja se posvećivala objašnjavanju prirode jugoslovenske revolucije, njenim specifičnostima, načinu rešavanja nacionalnog pitanja, ekonomici prelaznog perioda. Sva ova pitanja tretiraju se u publikacijama KPJ, u radovima i govorima rukovodećih ljudi KPJ (Đilasa, Kardelja, Pijadea, Milentija Popovića, Borisa Kidriča i drugih). Formiran je Institut društvenih nauka kao rasadnik kadrova marksističke orijentacije.

U burnim događajima, ispunjenim sudarima, smenom linija i postojanjem dva fronta (od kojih je onaj informbirovski bio nesumnjivo daleko agresivniji i opasniji, imajući uporišta u zemlji i tačke oslonca u spoljnim snagama), javljaju se protivrečja koja su tražila stvaralačka razrešenja. Pronađeni su i deklarirani pravci i principi koji su delu članstva izgledali neadekvatni tekućoj situaciji. Radnički saveti, kao inauguracija politike i prakse socijalističke demokratije, direktno su se sukobljavali sa nasleđem u svesti i navikama u politici, a na drugoj strani, pitanje opstanka zemlje i njene nezavisnosti zahtevalo je odbranu svim sredstvima i na spoljnjem i na unutrašnjem planu.

Rukovodeće snage Jugoslavije, u skladu sa analizom stvarnosti, opredeljavale su se za novu politiku i praksu, ali nisu gubile osećanje za realnosti sumorne i surove svakodnevice. Četvrti plenum CK KPJ (jun 1951) založio se za zakonitost u vremenu kada ove nije bilo: Partija je želela i u ovoj sferi da menja odnose insistirajući i dalje na odbrani osnovnih institucija države i društva svim sredstvima koja su joj stajala na raspolaganju u ime tih novih odnosa, ne kloneći se ni represije; kao rukovodeća snaga jugoslovenskog društva, ona je polovinom 1951. osudila praksu organa bezbednosti i pravosudnih ustanova i optirala — u skladu sa novom generalnom linijom u izgrađivanju — za socijalističku demokratiju. Spajali su se neprikosnovena odbrana nezavisnosti i sistema izraslog iz revolucije i smelost proglašavanja dotadašnjih metoda ilegalnim. Pod najtežim uslovima opstanka, alternativa je nalažena u proglašavanoj demokratizaciji društva, a ne u apsolutizaciji represivnih sredstava odbrane koja, međutim, nisu izostajala protiv snaga koje su želele da ugroze Jugoslaviju, razore je iznutra ili zadrže stari sistem društveno-političkih odnosa.

Milovan Đilas je mislio da se borba mora voditi protiv dvostrukog protivnika. Jedan od njih je bio informbiroovski talas negacije samostalnosti na koji je Partija odgovorila borbom za socijalističku izgradnju isprepletenu sa pravilnim rešenjem odnosa među socijalističkim zemljama i borbom protiv „klevetničkih metoda“. „Razgolititi ovu pojavu i otkriti njenu suštinu — Đilas je to smatrao jednim od „najznačajnijih svjetskih istorijskih događaja“, jer se radilo o sukobu unutar socijalističkog sveta. Drugi protivnik nije bio samo svesni, klasni protivnik već „mrak stoljeća“, pod kojim je razumevao zaostalost, nekulturu, primitivizam, neznanje, sujeverje, rdave navike. Šef agitaciono-propagandnog centra izražavao je i u događajima 1949. nezadovoljstvo intelektualcima. „Po pravilu“, kaže, „iskustva sa 'dovitljivim', 'pametnim intelektualcima' koji imaju smisla za agitaciono-propagandni rad, a nijesu do kraja odani Partiji — veoma su žalosna.“

Po Đilasu, do teorijskih zaključaka se nije moglo doći odjednom. U početku je postojala i suzdržljivost od teorijskih „prepirki“ sa Sovjetima, jer se stajalo na gledištu da oni ne odstupaju u pitanjima teorije, već da je „u praksi došlo do sukoba s teorijom“.

Kardelj se decembra 1949. u Slovenačkoj Akademiji nauka založio za borbu mišljenja, kritiku i korektiv prakse u procenivanju teorijskih stavova, jer bez tih elemenata nema nauke. Izjasnio se takođe za samostalnost naučnog stvaranja. Što se tiče partijnosti nauke, o njoj se kao takvoj moglo govoriti jedino u smislu klasne determinisanosti ljudskog saznanja. Međutim, govoreći o borbi mišljenja, Kardelj se nije izjašnjavao o tome da li Partija ostaje i dalje neprikosnoveni arbitar o tome šta je „reakcionarno“ i šta „dogmatizam“.

Izložba Petra Lubarde 1951. u Beogradu bila je raskid sa socijalističkim realizmom u likovnoj umetnosti.

Na Drugom kongresu književnika u Zagrebu decembra 1949. Miroslav Krleža je izneo neke teze po kojima je jugoslovenska savremena „socijalistička anticipacija danas samo pendent čitavom nizu naših, južnoslovenskih sredovječnih anticipacija u prošlosti: staroslovenske, glagoljaške, i autokefalne borbe za ravnopravnost narodnosti i jezika u crkvenoj hijerarhiji grčko-latinskog cezaropapizma i imperijalizma“. Krležino viđenje principa partijnosti svodilo se na oslobođenje „od krivih perspektiva naše malograđanske estetike i znanosti, ali isto tako potrebno nam je oslobođenje od šematizovane lijeve konformističke fraze, koja je svela književnu mjeru 'partijnosti' na tako sitne razmjere, a kamoli čitav volumen naše monumentalne pojave u vrtlogu stoljeća“. Hroničari ovoga razdoblja ističu značaj teze Petra Šegedina o kritici, a posebno o partijnosti. Nasuprot glavnom referentu, Čedomiru Minderoviću, Šegedin je tražio da se u pojam partijnosti uključi ljudski smisao o kome govori Marks. Pisci tekućih kretanja u umetnosti naglašavaju da je Šegedin „načeo“ teoriju o umetnosti kao odrazu objektivne stvarnosti tezom da umetničko delo uvek donosi „novi kvalitet i element iznenađenja“.

U eseju Oskara Daviča *Poezija i otpori* (1951), pesnik se strasno zalagao za slobodu poezije, gledajući u pesnicima „graničare beskraj“.

Krležin referat na Trećem kongresu književnika Jugoslavije, održanom u Ljubljani oktobra 1952. počivao je na tezi o autonomnom unutrašnjem biću literature koje se ne može procenjivati merilima administrativno-partijskih normi, već sopstvenim umetnikovim doživljavanjem stvarnosti i vrednostima njegovog umetničkog dometa. Njegov referat „0 slobodi kulture“ bio je polemika sa postavkama socijalističkog realizma

i „Staljinском frazom“ o književnicima kao „inženjerima duša“. Za Ždanovljevu estetiku kaže se da je propovedala „estetski jezuitizam“. Krleža nije gledao na revoluciju i umetnost kao na antinomične pojmove, uveren u mogućnost njihove sinteze. Mireći „estetizam“ i „revolucionarni angažman“, Krleža se opredeljavao za estetska merila, „prirodna samoj biti umetnosti i zakonitostima njenog vlastitog razvoja, za slobodu stvaranja, za simultanost stilova i metoda, za osudu direktivne estetike, ali i za sintezu umetnosti i revolucije. . .“ Kritička analiza Krležinog izlaganja obraća pažnju na njegovu „omeđenost zahtevima političkog trenutka“. Naime, Krleža se obračunavao sa „sovjetskom estetičkom doktrinom“, ali se nijednog trenutka nije upuštao u analizu „domaćeg staljinističkog nasleđa“. Mogao se osloniti na kritičke anticipacije politike koje su omogućavale njegove analize, a na drugoj strani, izjašnjavati za pomirljivu formulu o „sintezi umetnosti i revolucije“.

Šesti kongres je imao presudan značaj i za razvitak umetnosti, jer se Partija opredelila za napuštanje administrativno-direktivnog prilaza umetnosti i nauci, za borbu mišljenja, čime su stvorene pretpostavke za jednu slobodniju atmosferu duha koja će narednih godina oživeti književni život brojnim sukobima različitih struja i pogleda, čime je period do Sedmog kongresa postao — kako kaže hroničar ovih zbivanja — jedan „od najburnijih perioda u domaćem posleratnom književnom životu“.

Partija je vodila bitku sa staljinističkim dogmatizmom, ali je čuvala bokove od malograđanske stihije u partijskom žargonu, klerikalnih tendencija u javnom životu i prosveti i kulturi, pre svega, i uopšte od građanskih restauratorskih težnji. Naviknuta godinama na jedan ideološki front, sada je morala da se bori praktično na dva, iako je staljinistički dogmatizam bio daleko opasniji protivnik. Ako se obračunavala sa ovim, ona nije želela da dozvoli provalu druge struje koja ju je takođe diskriminisala kao partiju neslobode i totalitarizma. U datim uslovima, Partija je odbacivala shvatanje da je svaka intervencija partijskih organa „ždanovizam“. U samoj partiji još su bile žive birokratske ideje, pogotovu apriorno strahovanje od bilo kakve slobodnije misli i inicijative koju ona nije promovisala, kao trajni relikv dojučerašnje ideološke jednostranosti. Dok su slobodniji duhovi koji su ubrzavali proces oslobađanja kulture i nauke od stega i zavisnosti državnog aparata, često shvatani

kao anarhisti ili malograđani, dotle su birokratski duhovi u Partiji sumnjičili nosioce slobodnijih misli za izneveravanje i ugrožavanje socijalizma. Trebalo je proći između Scile i Haribde i zauzeti stanovište oslobođeno dogmatske krajnosti i realno neprihvatljive bezgranične slobode. Prema britanskim analizama, Tito je na Šestom kongresu osudio pojave „vesternizacije“, što je termin koji je „pokrivao mnoštvo ideja stranih jugoslovenskom socijalizmu“. Pre svega, kritikovao je klerikalne tendencije dosta jake u Sloveniji i Hrvatskoj, šovinizam, ideje u oblasti kulture koje su se opravdavale većim slobodama. Za Đilas a je rizik obračuna sa staljinizmom bio u oživljavanju „buržoaskih aktivnosti“, ali kojima se nije trebalo suprotstavljati administrativnim akcijama.

I
Tito je na Trećem kongresu AFŽ-a oktobra 1950. kritikovao Branka Ćopića i uopšte sve „reakcionarne tendencije“ koje su se počele javljati u procesu oslobađanja umetničkog stvaralaštva. Prema Titu, počeo je da se oseća uticaj „reakcije“ kroz „razne pore društvenog života, pa čak i kroz štampu“, kroz karikature i satire. „Ali sada je“, kaže Tito, „reakcija dobila mogućnost da kroz razne eksponente, koji se skrivaju iza partijske ili kakve druge firme, otpočne sprovoditi takvu politiku.“ Tito je u Ćopićevoj *Jeretičkoj priči* video aluziju „na naše najviše rukovodstvo“. Pisac je koristio temu o ministru i pomoćniku ministra, generalu i udarniku, iako su oni — pomoćnici ministra „najviši mučenici“. Koristeći se tim kategorijama ljudi, pisac je, u Titovoj interpretaciji, uzeo celo društvo „odozgo na dolje“ k?o negativno, što znači da ga treba „slistiti“. Tito je isticao da takvu satiru neće dozvoliti, ali da pisac neće biti ni uhapšen. „Njemu treba javno odgovoriti i kazati jedanput za uvijek da neprijateljske satire koje idu da razbiju naše jedinstvo ne mogu da se trpe kod nas... kod njega (Ćopića) je sve tako jasno i vidljivo, da nije potrebno sumnjičiti ga. On je jasno kazao što je, i ko je, on je zaglibio, on je pokazao da je, svjesno ili nesvjesno, postao instrument u rukama reakcije, a indirektno i u rukama Informbiroa. Takvi naši umjetnici ne mogu uživati simpatije niti rukovodećih ljudi, niti naših naroda. Ne mogu, bez obzira kakve su bile njihove zasluge. Njegova je stvar da uvidi svoje greške i da krene putem kojim idu naši socijalistički književnici.“ Ova Ćopićeva satira, koja se pojavila dve godine pre Đilasove *Anatomije jednog morala*, dovela je do najteže optužbe

u ono vreme stavljanjem pisca u kontekst „reakcije“ i pogotovu IB-a, što je značilo „nacionalnu izdaju“.

Kritika birokratije i privilegije doživljene su kao napad na osnove poretka. Sam Ćopić je nastavio da objavljuje, protestujući kraćim zapisom u *Književnim novinama* što se na satiru kod nas gleda kao na antidržavnu delatnost. Po njemu, pak, „slobodni pisci“ u slobodnoj zemlji „mogu staviti“ pod bič satire „svakoga ko je to zaslužio“.

Predratni hrišćanski socijalista i poznati katolički pisac, ugledni partizanski borac i jedan od prvaka Osvobodilne fronte, čovek koji je rukovođen humanističkom vizijom pristupio narodnooslobodilačkoj borbi, objavio je 1951. zbirku pripovedaka *Strah in pogum* (Strah i hrabrost) koja je takođe dovela u tadašnjoj atmosferi do njegovog isključenja iz javnog života. Politički pragmatizam je u likovima pisca osetio opasnost po osnove socijalizma, nesposoban da prihvati istinu i protivurečja stvarnosti (kukavice, egzekutori, ubistva bez dokazane krivice itd.). Svi ti likovi proisticali su iz piščevog partizanskog iskustva i samim tim izazivali kod zvaničnika strah od kvarenja pojednostavljene slike revolucije i njenih heroja. Pripovetke su se inače odlikovale moralnim preispitivanjem koje savremenici na vlasti nisu mogli podneti. Za to je još uvek bilo prerano, pogotovu zbog situacije u kojoj se Jugoslavija nalazila, i zbog stanja svesti istih onih koji su krčili puteve emancipacije u odnosu na staljinizam, strahovima od provale kritika koje bi doveli u pitanje samu strukturu vladavine KPJ. Pojedinačni primeri nesumnjivo u sebi sadrže karakterizacije opšteg raspoloženja i tendencija, ali istovremeno ne smeju zakloniti vidike jedne velike borbe za oslobođenje od dominacije, prava na kontrolu, pritiska velikog u ime snage. Veliki prelom koji je napravila KPJ pod pritiskom IB-a 1948. otvorio je puteve i novim strujanjima u oblasti duhovnog stvaralaštva, iako navedeni markantni primeri pokazuju i limite do kojih se moglo pisati i govoriti. No, u isto vreme izlazile su *Književne novine* u kojima se sve više osećaju nova strujanja. Marta 1952. pojavljuju se *Svedočanstva*, sa Aleksandrom Vučom, kao glavnim urednikom. *Svedočanstva* su više bila okrenuta velikim strujama i tokovima savremene kulture u svetu za razliku od *Književnih novina*. I jedno i drugo glasilo polazilo je međutim od iste premise — da je borba mišljenja postala nužnost. *Književne novine* i *Svedočanstva* iz-

ražavala su nezadovoljstva prema postojećem stanju u književnosti i „kritičkoteorijskoj misli o njoj“.

Časopisi *Delo* i *Savremenik* izražavali su različita gledišta o književnosti, ekstremno sukobljena, svedočeci o žestini književnih polemika. obračun sa Milovanom Đilasom 1954. nije mogao da ne utiče i na ograničavanje slobode u oblasti stvaralaštva, na jačanje intervencija, podržavanje antimodernističkih gledišta među književnicima. Ali već četiri godine kasnije, 1958, na Sedmom kongresu SKJ, Partija se distancirala od umetničkog fenomena, ostavljajući ocene njegovim nosiocima i stvaraocima; Partija je prepuštala umetnost autonomnom životu i umetnicima.